

Lethenyi István.

Adalékok a dunántúli polemikus irodalom történetéhez.

I.

Csepregnek és Kőszegnek a hazai protestantizmus történetében kiváló szerepe volt eleitől fogva. Csak arra akarok utalni, hogy amint egy 1578-ból való tanuvallatásból kitűnik, Kőszeg városának már 1550-ben volt Semlyén Simon személyében evangélikus magyar lelkésze¹⁾ és hogy Csepregben egy polgármesteri protokollum szerint 1560-ban a betegek már 2 szin alatt vették az urvacsorát.²⁾ S így a protestánsok történetében mindkettő oly ősi vára az evangélikus Sionnak, mely az elsők közt tüzte ki ormaira a hit és lelkiismereti szabadság zászlaját.

A Kőszegtől nem messze fekvő Lékán, családi sirboltjukban nyugosznak azok a Nádasdyak, kik a XVI. század II. felében elsők voltak azok között, kik a protestantizmusban ismerték fel azt az erőt, mely a Mohácsnál megtört magyarságot még nagyvá teheti. Rajtuk kívül a Batthyányi, Ostffy, Széchy és Dersfy családok támogatásával mesébe illő gyorsasággal reformálódnak Vas- és Sopronmegye helységei, köztük Csepreg és Kőszeg, hol a polgárság már 1530 körül lelkesedve fogadta el az evangéliumi tanokat, s hol a városi plébános 1554-ben önként hagyta el a várost, mert nem volt kinek misézni.

Csepreggel pedig még korábban ismertette meg Nádasdy Tamás a reformációt és alapította iskoláját, mely csakhamar túlszárnyalta a sárvárit, mert „a magyar scholák közt a legfőbb és legnevezetesebb volt, kiből nagyságos uraknak, nemzetes, nemes főfő rendeknek fiai német gyermekekkel egyetemben tanultanak“ amint egy egykorú forrás mondja. A csepregi colloquiumon, 1591-ben itt történt meg a szakadás és kezdődött meg a szóharc a két protestáns felekezet között az evangélium ügyének nagy kárára. Itt érte tetőpontját a császáriak pusztítása a 30 éves háborúban, mikor

¹⁾ Payr Sándor: Egyháztörténeti emlékek I. 24. l.

²⁾ Ugyanott. 25. l.

az 1621-ik év vizkereszt napján császári zsoldosok pusztították el iskoláját és öldökölték lakosságát. És mikor e csapást már kiheverte, mikor város és templom már újra épült, itt Csepregben, az 1643-ik év Katalin ünnepét követő napján, egy zsinat alkalmával jelenti ki Nádasdy Ferenc a lelkészeknek, hogy elhagyja apáinak hitét. Itt hagyta el hitét az utolsó dunántúli evangélikus gróf és mágnás és lépése végzetes volt Csepreg városára. Innen datálódik hanyatlása. Prédikátorai kénytelenek voltak távozni, nyomdája, híres iskolája, melyben egykor a híres Gabelmann Miklós is tanított, megszűnt és a protestáns korszak dicsősége e városba többé nem tért vissza.

Csepreg eleste után Kőszegre várt fontos szerep. Csepreg rovására most ennek szellemi élete lendül fel, ennek vannak kiváló tanítói, lelkészei, ide telepszik most egy könyvnyomdász.

Csepreg első pusztulása után, 1621-ben tűnik fel talán másodszer a dunántúli egyházkerületnek akkor majdnem romokban heverő, azelőtt oly virágzó anyagyülekezetében egy magyar prédikátor, Lethenyi István. Eleinte csak tanító, azután szerény prédikátor, később senior, püspökjelölt és hitfeleinek egyik legtudományosabban képzett főembere, ki tudományával önzetlenül szolgálta evangélikus testvéreinek ügyét. Az a férfi, akinek életét és irodalmi működését akarom megírni, megérte Csepreg mindkét pusztulását. Meglett ember volt, mikor végig élte Csepreg első pusztulását és öreg ember lett, mikor el kellett hagynia áldásos működése színterét, hogy most már Kőszeg szellemi fellendülésének legyen tanuja.

II.

Születési helye. Tanuló évei Wittenbergben. Első irodalmi szereplése. Sárvári iskolaigazgatósága. Küzdelme a reformátusok és Kanizsai Pálfi János ellen. Résztvesz a Pázmány elleni irodalmi harcban.

A XVI. század 80-as éveiben születhetett Császtán, Baranyamegyében. Születése helyét élettörténetirői, így Klein¹⁾ és Schmal,²⁾ Zvonarich Mihálynak verses életrajzából vették. Bizonyos azonban az is, hogy ebben a már elveszett és Lethenyi által megírt életrajzban nem lehetett világosan kitéve, hogy születési helye Császtá volt, mert Schmalnak

¹⁾ Klein J. S. Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger Ungarns 1789. II.

²⁾ Fabó András: A magyarországi ág. vallásu evangélikusok történeti emlékei 1861. I.

művébe valaki erre vonatkozólag a következő jegyzetet írta: „Hogy Lethenyei hazája Császára lett volna, az Zvonarich életrajzából tisztán nem világlik ki“.

Nem tudjuk azt sem, hogy milyen iskolába járt, de bizonyos, hogy jó iskolája volt, jól használta fel idejét és jó tanítói voltak. Jól birta a latin nyelvet és műveiben a klaszszikusokból gyakran idéz.

A latin nyelvben való különös nagy jártasságát még magyarországi iskolában szerezte és ennek később Wittenbergben is igen nagy hasznát vette. Bizonyos az is, hogy szorgalmasan teljesítette kötelességét és kitüntette magát, mert csak így történhetett, hogy a sárvári udvarház figyelme is feléje fordult.

Őszinte, puritán protestáns szellem uralkodott Nádasdy Tamás óta a Nádasdyak sárvári udvarházában. Nádasdy Tamásnál talált menedéket Dévai, a magyar Luther, Sylvester János, a magyar Melancthon és a törökkel való folytonos harcban még arra is ráér, hogy iskolát, nyomdát emeljen. Felesége és fia Ferenc is buzgó evangélikus volt. Sőt még Ferencnek özvegye, a lelki beteg, talán moral insanity Báthory Erzsébet is, kinek lelki élete még ma is megfegtetlen orvosi probléma és akit a hagyomány szerint Nádasdy Ferencnek udvari papja, Magyar István a templomban, a gyülekezet előtt volt kénytelen meginteni, igen nagy gondot fordított a sárvári és különösen a csepregi iskolára, melyet ő fejlesztett magas fokra. Jeles tanítókat hivat iskolába és alumnusokat küld külföldi egyetemekre.

Mikor ugyanis a consistorium felszólította, hogy mint annak idején férje, ki bőkezűen gondoskodott nemes gondolkodású ifjak külföldi iskoláztatásáról, ezentúl ő küldjön alumnusokat külföldi egyetemekre, belátta ő is, hogy Magyarországon egyre fogy a tudósan képzett emberek száma és a consistoriumnak, Klasszekovich superintendensnek és seniorainak ajánlatára a jelesen végzett Lethenyei Istvánt és Kis Bertalant küldte ki 1609-ben két évre való költséggel a wittenbergi egyetemre.¹⁾

Egy valószínűtlen álmuk valósult meg. Abba a városba mehettek, mely minden evangélikus vágyainak netovábbja volt. Csak a soproni tanácshoz folyamodtak még, hogy hosszú és fáradságos utjukra utiköltséget kaphassanak,²⁾ hogy azután Klasszekovich superintendens ajánló levelével utra keljenek és elérkezzenek abba a városba, hol Luther élt és tanított.

¹⁾ Payr S. Egyháztörténeti emlékek 164. l. Hrabovszky szerint Nádasdy Pál küldte Lethenyeit a wittenbergi egyetemre és pedig 1611-ben. (Presbyterologia transdanubiana I. kézirat a soproni ág. hitv. evang. lyceum könyvtárában)

²⁾ Payr S. Egyháztörténeti emlékek 163. l.

1609. november 22-én¹⁾ iratkozott be Lethenyei a wittenbergi egyetem theologiai fakultásába. Ajánló levelével egyenesen a wittenbergi egyetem legtekintélyesebb tanárához, Hutter Lénárdhoz ment, kivel való ismeretsége elhatározó volt későbbi működése egész irányára. Hutter ugyanis nagy ellensége volt a reformátusoknak és azért nemcsak arra figyelmeztette Lethenyeit, hogy Wittenbergben tartózkodó református diáktársaival ne érintkezzék, hanem igyekezett arra fordította, hogy elérhesse azt, hogy Lethenyei is annyira ellenségeinek tekintse a reformátusokat, mint a jezsuitákat. Ezt teljesen nem tudta elérni, de a reformátusok ellen küzdő harcost ő nevelt Lethenyeből.

Lethenyei is csakhamar megkedvelte tanárát, kitől mindjárt kezdetben olyan szivességeket tapasztalt, amilyenekben hallgatónak tanárától ritkán lehetett része. Mindjárt, amint Wittenbergbe érkezett, Hutter vállalta magára az érte és Kis Bertalanért való gondoskodást. Rögtön gondoskodott lakásról és alkalmas helyet keresett számukra, hol étkezhessenek. Megjelölte nekik az utat, hogy theologiai tanulmányaikban hogyan haladhatnak előre és megmondta nekik, hogy milyen könyveket használjanak. Minden percben, bármikor volt rá szükségük, készen volt nekik felvilágításokkal szolgálni. Anyagi jólétüket is szíven viselte, mert mikor panaszkodtak előtte, hogy ösztöndijukból nem tudnak megélni, 1609. november 30-án levélben fordult ügyükben Klasszegovich István superintendenshez és senioraihoz, Zvonarich Mihályhoz, Pythiraeus Gergelyhez, Rasskevi Dánielhez és Kűszögghi Balázshoz,²⁾ melyben kéri őket, hogy vigyék ki Báthory Erzsébetnél, hogy alumnusainak ösztöndiját tekintettel az 1609-iki év rendkívül drága viszonyaira, emelje fel.

Mikor azután már komolyan neki láttak tanulmányaiknak, Lethenyeknek még 1609-ben egy ugyanabban az esztendőben Wittenbergben latin nyelven megjelent könyv került kezébe, melynek tanulmányozása teljesen lekötötte figyelmét. A könyvet kedvelt tanára, Hutter Lénárd írta *Compendium Locorum Theologicorum* címen és mikor Lethenyei elolvasta, mindjárt azon gondolat támadt fel benne, hogy magyar nyelvre kellene fordítani, hogy magyar evangélikus testvéreinek magyar kézikönyvet nyújthasson, melyben az evangélikus theologia alapvető helyeit megtalálhatják. A vele együtt tanuló erdélyi német száz deákok, kik magyarul is tudtak, buzdították, hogy vállalja magára a könyvnek magyarra való fordítását, de buzdította a mű lefordítására maga Hutter Lénárd is. És ő engedett kérésüknek — írja sokkal

¹⁾ J. L. Bartholomaeides: *Memoriae Ungarorum* 1817.

²⁾ Payr S. *Egyháztörténeti emlékek* 164. l.

később megjelent művének előszavában — csak erőt és segítséget kért Istenétől és hozzá kezdvén az Urnak nevében, Istennek vele munkálkodó segedelmével el is végezte a könyvnek magyar nyelvre való fordítását. Már akkor remélte, hogy egyszer majd egy istenfélő patronus, vagy patrona költségével nyomtatásban is napvilágot fog látni. Ez csakugyan megtörtént, de csak 1635-ben és így a kézirat további története már nem tartozik wittenbergi életének körébe.

Két évig tartózkodott Wittenbergben és mikor 1611-ben testben és lélekben megerősödve visszatért, a nagy magyar reformátorok példáját követve, először is tanítóságot, illetve iskolaigazgatóságot akart vállalni. S ez az igyekezet vezette Sárvárra, még 1611-ben. S most ez a hely, a melynek várában, a magyar Wartburgban egykor Dévai Biró Mátyás és Sylvester János talált menedéket, hol az első protestáns nyomdából az első magyar ujszövetség került ki, buzdíthatta Lethenyeit arra, hogy annak a protestantizmusnak, mely az édes anyanyelven a nemzeti műveltség emelését tűzte ki célul, legyen rendületlen hive és törhetetlen harcosa. De voltak itt a protestáns irodalomtörténetnek egyéb emlékei is. Sárvár nyomdájából bocsátotta ki az Országokban való sok romlások okairól írott könyvét az a hatalmasszavú Magyar István esperes, ki a Formula Concordiaet is egy erőteljes és mégis oly annyira nem ismert nyilatkozattal írta alá.¹⁾ Minden zúgból őszinte lutheránus vallásos szellem szólt hozzá és Lethenyei meghallotta szavát. S erre szükség is volt, mert Pázmány Kalauza már nincsen messze.

Egyelőre azonban, mind sárvári scholamester csendes, de sikeres munkát végzett. Mert csakhamar tudomást vettek róla úgy evangélikus testvérei, mint a reformátusok, kik közül Kanizsai Pálfi János egy írásban megtámadta, melyről azt mondja Hrabovszky György²⁾: „Bár sohasem látott volna világot mivel az lett a következése, hogy midőn Samareus János a Magyar Harmoniát kiadta Pápán igen jó igyekezettel 1628-ban, Lethenyei neki mérgezővén meg akarta azt hamisítani Csepregen 1633-ban kiadott Disharmoniájával, melyeknek elől adása után, méltán teszi ezt a jegyzést a békesség szeretőbb Tóth Ferenc professor: Ily következése van a szeretetlenségnek és a vallásbeli gyűlölségnek, mely az oly szívekben fészkelé magát rendesen, melyet a felebaráti szeretet előre meg nem szentelt.“ Ez a mű okozta az evangélikusok és

¹⁾ Ego Stephanus Magyarinus rejectis omnibus Pontificiorum, Sacramentariorum aliorumque Sectariorum hominum falsis dogmatibus, huic Orthodoxae Confessionis Augustanae nimirum sine fuco et simulatione salva conscientia bonaque fide libera et propria de voluntate sincera subscripsi in solemnibus Ecclesiae synodo in Hegyfalva habita 9. Junii. Anno 1599.

²⁾ Presbyteriologia transdanubiana II. Ms.

reformátusok közötti harc újból való kitörését, melynek főszereplői Lethenyei István, Kanizsai Pálfi János, Zvonarich Mihály, Pathay István és később Samarjai János voltak.

Vitáik fő tárgyát még mindig az úrvacsoráról szóló tanfölkötti nézeteltérésük képezi, s bár több ízben tettek kísérletet a két testvéregyház kibékítésére, a viszálykodás ismét megkezdődött. A vita kitörésére az adott alkalmat, hogy 1613-ban, mikor Pálfi János volt pápai prédikátor, Lethenyei pedig sárvári „gymnasiarcha,” a pápai evangélikusok avval a kéréssel fordultak Lethenyeihez, hogy küldjön nekik valamiféle írást, melyben az úrvacsoráról való evangélikus felfogás legyen megmagyarázva. Kérésükre Lethenyei Hutternek a még Wittenbergben fordított Compendium Locorum Theologicorum című művéből küldte el nekik az úrvacsoráról szóló fejezeteket. Mikor Lethenyei írása Pálfi János kezébe jutott és mikor azt is megtudta, hogy Lethenyei bement Pápára és ott levő hiveinek egy magánházban az úrvacsorát is kiszolgáltatta saját vallási nézetei szerint, „undok, ocsmány, förtelmes, trágár és moslék szókkal, mely írásnak olvasásától a kegyes elme irtózik és undoroszik” egy „goromba” és „otromba” írást írt, „Sárvári Konyhárúl, Lethenyei Istvántúl Pápára némely csemege kívánóknak valami speciale gyanánt ajándékon egy Haydúnak kecséje alatt küldetet Fekete lével főt nyúlhúsnak abálása, vizsgálása és fű szerszámiban való fogyatkozásának előszámlálása” címen, melyben egyenesen az evangélikusoknak az úrvacsoráról való felfogását támadta meg. Címénél tartalma sem lehetett sokkal finomabb, ez kitetszik már abból a sok jelzöből, amelyekkel Lethenyei méltatta Pálfit és művét. Névtelenül jelent meg, de Lethenyei sem kételkedett abban, hogy Pálfi írta, mert azt hitte, hogy csak Pálfitól telik ki ilyen gorombaság. „Ez az undok írás, hogy övé és nem másé légyen — írja Harmoniája praefatiojában — bizonság erre az ő szavainak tenorja és phrasisse. Sorex enim suo se indicio prodit; amint hogy szent Péter is maga szavajárásárúl ismerteté meg. Írása mind e mai napig is nálam vagyon, holtom után is inventariumba marad neki örök gyalázattyára.”

Nem ebben az esztendőben, hanem 3 évvel ezután történt, hogy egy pápai evangélikus főember, Egerszegi István kérésére a sárvári evangélikus lelkész, Zvonarich Mihály is írt kérdésekben és feleletekben egy írásocskát az evangélikusok felfogásáról az úrvacsorát illetőleg és azt Egerszeginek adta, hogy vigasztalhassa magát az ellenkező felek ellen. Ez az írás, vagy ennek másolata a böi református prédikátor, Tolnai István kezébe került és ez a Tolnai a reformátusok dunántúli superintendensénél, Pathay Istvánnál úgy adta elő a dolgot, mintha Zvonarich küldte volna neki azt az írást

és pedig csak azért, hogy az evangélikusok és a reformátusok közti egységet megbontsa. Erre Pathay István 1616. november 10-én, Klasszekovich superintendensnél levélben vádolta be Zvonarich esperest¹⁾, hogy ő volt oka annak, hogy a szép egység, mely a protestánsok között azelőtt virágzott, felbomlott és indítványozza, hogy Zvonarich jöjjön a református zsinatra és ott bizonyítsa be, hogy jogosak voltak a mocskolódásai. Zvonarich Klasszekovichhoz irt levelében mentegeti magát a vádak ellen, arról nem lehet, hogy írása a bői prédikátor kezébe került, mert ő nem is a pápaiaknak, hanem egyedül Egerszegi Istvánnak szánta²⁾.

Ebből tehát az világlik ki, hogy Zvonarich Mihály is küldött az úrvacsoráról szóló irást Pápára. Csepreg monografusa, Farkas Sándor pedig Lethenyeinek és Zvonarichnak a vita megindításában való szerepéről a következőket mondja: „ . . . a vita kitörésére a dunántúliak közt a komjáti zsinat után, (amely pedig 1615. szeptember 9-én volt!) az adott alkalmat, hogy Pálfi pápai prédikátorsága alatt, Zvonarich vagy Lethenyi István-e (nem tudni) a pápai lutheránusoknak az úrvacsoráról szóló hitágazatuk felől magyarázó iratot küldött Pápára, sőt 1616-ban Lethenyi (vagy Zvonarich) sárvári lutheránus prédikátor bemenve Pápára, ott levő hiveiknek egy magánháznál az úrvacsorát is kiszolgáltatta saját vallási nézeteik szerint.“³⁾

Mennyi hiba ebben az egynéhány sorban!

Téved Farkas, mikor azt mondja, hogy a vita a komjáti zsinat után indult meg, mert a komjáti zsinat csak 1615-ben volt, a vita kitörésére pedig Lethenyeinek 1613-ban Pápára küldött írása adott alkalmat, melyre Pálfi még 1613-ban felelt. Farkas továbbá nem tudja, hogy Lethenyi-e vagy Zvonarich küldött az úrvacsoráról szóló magyarázó iratot Pápára, pedig mindkettő küldött, csak hogy Lethenyi 1613-ban, Zvonarich pedig 1616-ban. Téved Farkas, mikor azt írja, hogy Lethenyi 1616-ban és pedig mint sárvári prédikátor ment be Pápára és szolgáltatta ki az úrvacsorát, de nem biztos abban sem, hogy Lethenyi vagy Zvonarich volt az, aki bement Pápára, mert ez is csak 1613-ban történhetett, de Lethenyi sem akkor, sem később nem volt sárvári prédikátor.

Sárvári scholamestersége idejében nősült meg és vette feleségül Zvonarich Mihálynak, a sárvári prédikátornak és

¹⁾ Hrabovszky György: Scrinium Antiquarium és Vilfinger, A dunántúli evang. superintendenzia prédikátorainak rendje.

²⁾ Hrabovszky György: Scrinium Antiquarium és Vilfinger, A dunántúli evang. superintendenzia prédikátorainak rendje.

³⁾ Csepreg mezőváros története 1887.

későbbi püspököknek leányát, kivel boldog házasságot kötött¹⁾. De nem sokáig nyugodhatott, mert Pázmány a Kalauzzal úgy a hittérítés, mint a vallási polemia terén mint hódító lépett fel és a vele megindult harcban szívvel és lélekkel részt vett.

A magyarországi katolikus egyház ugyanis a XVII. század elején már-már végpusztulásra jutott. A mohácsi vész követő időben a püspökségi, káptalani és kolostori iskolák helyébe protestáns iskolák léptek, a katolikus lelkészek pedig kénytelenek voltak a legtöbb helyről önként távozni, mert nyájuk elfogyott. Vallásos buzgóságuk és tudományos műveltségük színvonala is már régen alacsonyodott. A reformáció pedig érthető okoknál fogva mindinkább terjedt és a magyar nemesség körében is igen nagy térrel foglalt el. A protestáns ifjak tömegesen keresték fel a külföldi, különösen a német egyetemeket és kiváló képzettséget hoztak magukkal hazájukba és az egyház és iskola szolgálatába lépve meghódították a népet és a művelt osztályokat.

Mikor azonban Pázmány tizenhat esztendei távollét után visszakerült Magyarországra, ékesszólásának és rábeszélő tehetségének varázsával igen sok főrangú családot tudott visszatéríteni a katolikus vallásra és azontúl minden alkalmat felhasznált, hogy a protestáns lelkészek hatását ellensúlyozza és mikor ez már félig-meddig sikerült neki, fegyvereinek élét akarta éreztetni. De a kálvinisták és a lutheránusok is résen álltak, sőt náluk egész irodalmi iskola támadt Pázmány támadásainak visszaverésére. Fejei Zvonarich Imre, a hitéért később vértanui halált halt csepregi lelkész és sármelléki Nagy Benedek kőszegi scholamester. Mellettük pedig Zvonarich Balázs, István és Miklós, valamint Nagy Mihály és Lethenyei István szerepelnek. Pártfogóik, a Nádasdyak a csepregi és a keresztúri nyomdákat bocsátották rendelkezésükre és mikor a Kalauz 1613-ban a katolicizmus tapsai között megjelenik, nyomban a rá következő évben Csepregből veti szemére Zvonarich Imrével és sármelléki Nagy Benedekkel Lethenyei István is Pázmánynak, hogy a Kalauz okoskodásai hamisak, hogy taposott nyomon halad és hogy idegen tollakkal ékeskedik. Mint kezdő theológus barátjával, Kis Bertalannal együtt csak üdvözlő verssel szerepelhetett a lutheránusok részéről Pázmány ellen intézett első nyomdatermékben, Zvonarich Imrének és Nagy Benedeknek Haffenreffer tübingi egyetemi tanár művéből fordított: „Az szent Irásbeli Hitünk Ágainak bizonyos móddal és renddel három könyvekre való osztása“ című könyvében. Lethenyei üdvözlő verse a következő:

¹⁾ Fabó András: A magyarországi ág. vall. evang. történeti emlékei I. „Fuit gener Michaelis Zvonarich, id quod patet ex Diatyposi ipsa, ubi se Lethenyeus generum vocat Zvonarichi Superintendentis.“

Emericus Zvonarich Concionator Chepregiensis.
 Pasco oves Christi nectare, regno inimicos nerus.
 Tullius eloquii Cicero pater et Plato quodam
 In scripto referunt talia verbo suo.
 Non solum nobis nati sumus, ast sibi partem
 Patria nostri ortus vendicat atque locat.
 Illius et partem tribuunt nostrique parentes,
 Cum nostris iunctis foedere amicitiae.
 Tu quoque (commemorans animo dicterion hocce)
 Non sinis incassum dona latere Dei.
 Nam prodesse tuæ patriae, charis et amicis
 Moliris, studiis non sine laude tuis.
 Quandoquidem nostræ fidei sermoni politos
 Hunniaco articulos exhibet iste liber
 Te mediante tamen, nec non ducente Magistro
 Pneumate conatus, hic labor aptus erit.
 Ultima non laus est toti inseruire saluti
 Humani generis sedulitate gravi
 Commoda quanta feret labor hic non ulla referre
 Lingva potest, igitur fama perennis erit.
 Haeresi archarum quoniam nunc dogmata ficta
 Et vafri errores iam reteguntur eum.
 Hocce labore potes merito has inrumpere voces
 Sic sine Aristarchi iudicioque loqui.
 Nectare Oves Christi Pasco, Regno ac Inimicos
 Nerus invadant depopulando Dei.
 Pascis oves Christi revera dulcibus escis,
 Aethereo et potas nectare et Ambrosia.
 Nam tua scripta docent regni mysteria cunctos.
 Quae via, quae ratio sintque salutis habent.
 Vive igitur nobis Emerice affinis in aevo
 Hocce diu incolumis, commoda plura ferens.

E munkára azután sok mérges irat jött Pázmány
 részéről az evangélikusok ellen. Először is megtámadta
 Haffnerffer munkájának fordítását, mire védi azt Nagy,
 rágalomnak bélyegzi Pázmány érveit és cáfolja őket. Pázmány-
 nak most megint erre kell felelnie és még 1614-ben, Rómába
 való utazása előtt Szyl Miklós álnév alatt „Csepregi mesterség“
 című munkáját adja ki. Erre ismét, 1615-ben Zvonarich Imre
 és Nagy Benedek felel „Pázmány Péter pírónsági“-val, melyre
 Pázmány már 1616-ban a „Csepregi szégyenvallás“-sal ad
 választ. Azután mindkét fél elhallgatott, de a kívánt célt,
 amely csak a meggyőzés lehetett, nem érték el, hanem
 ahelyett hogy közeledtek volna, mindig jobban és jobban
 távolodtak egymástól.

A reformátusok közül, kik Pázmány Kalauza ellen sikra

száltak, Alvinczy Péter játszotta a legnagyobb szerepet. Kassa hírneves református lelkészével, kinek nagy része volt a Bocskay-féle felkelés előkészítésében és sikerében, 1609-ben Pázmány kezdte a küzdelmet a hozzáintézett „Öt szép levél“-lel. De a közvetlen ok az volt, hogy Alvinczy egyházi beszédeiben heves támadásokat szokott intézni a katolikus egyház szertartásai, tanai és tagjai ellen, kiket egyszerűen bálványimádóknak nevezett. Alvinczy felelete 1609. őszén már sajtó alatt volt és a feleletre is Pázmány még ugyane évben megírta a választ. 1613-ban Pázmány újból kiadta az Alvinczyhez intézett „Öt szép levél“-et és ugyanakkor jelent meg egy németből fordított „Lelki Orvosság“ című református munka, melynek kiadójául Alvinczyt tartotta a közvélemény. Azért Pázmány a „Lelki Orvosságra“ irt feleletében, a „Kálvinista Tükör“-ben¹⁾, „Lethenyei István“ álnév alatt ismét csak Alvinczyt támadta meg.

Ma már a Fraknói,²⁾ Pázmánynak az Igazság győzedelme című munkájából kétségtelenül bebizonyította, hogy Pázmány lappang a Lethenyei István álnév alatt. A könyvből azonban egyetlenegy példány sem maradt ránk s így sokáig nem is tudták, hogy Pázmány ilyen című munkát is irt. Farkas Sándor³⁾ még most sem hiszi, hogy Pázmány írta ezt a művet, mikor pedig Fraknói igazán kétségtelenné tette Pázmánynak a Lethenyei névvel való azonosságát. Okoskodásában pedig arra támaszkodik, hogy nem valószínű az, hogy Pázmány épen leghevesebb ellenségének gyűlölt nevét vegye fel és használja álnévül. Pázmánynak azonban erre is megvolt az oka, célja pedig elég ravasz és a kivitel módja elég körmönfont volt. Véletlenség nem lehetett, hogy épen Lethenyei István nevét választotta magának álnévül. Bizonyosan az volt határozott célja, hogy azt a hitet keltse, hogy Lethenyei, a sárvári scholamester írta a reformátusok, különösen Alvinczy Péter ellen a „Kálvinisták Tükörét.“ Pázmány bizonyosan tudott a pápai esetről, tudomására jutott, hogy Pálfi megtámadta Lethenyeit és tudta azt is, hogy Lethenyei nem rokonszenvez a reformátusokkal. Azt hitte, hogy Alvinczy majd anélkül, hogy a dolgot mélyebben vizsgálná meg, meggondolatlanul meg fogja támadni Lethenyeit. A két testvéregyház közötti feszült viszonyt így akarta még jobban elmérgesíteni és a szakadást igazán teljessé tenni. Nem sikerült neki, Alvinczy Péter sohasem kételkedett abban, hogy a „Lethenyei István“ név alatt Pázmány lappang,

¹⁾ Az Calvinista Prédikátorok igyenes erkölcsü tökéletességének Tüköre. Melyet a Felföldön nyomtatott Lelki Orvosságnak előljáró beszédéből szerzett Lethenyei István.

²⁾ Frankl V. Pázmány Péter élete és kora I. 1868—72.

³⁾ Farkas S. Csepreg mezőváros története.

mert a „Kálvinisták Tükör“-ére irt feleletében nem Lethenyeit, hanem Pázmányt támadta meg.

III.

A Formula Concordiae aláírásának kérdése. Átmeneti állomások. Lethenyei a 30 éves háborúban. Egyházi és irodalmi tevékenysége Csepregben. Samarjai János Magyar Harmoniájára való felelete 1633-ban. Hutter Lénárd Compendiumának fordítása megjelenik 1635-ben.

Lethenyei sem törődött úgy látszik sokat a nevével való visszaéléssel, még fiatal volt, nem is volt még felavatva és hogy ilyen gyakorlott ellenféllel kikössön, azt nem tartotta tanácsosnak. Csak ezután került Ikervárra lelkésznek,¹⁾ mert mint Ikervár lelkészét ordinálták az 1615. május 20. és 21-én, Lővön tartott egyetemes gyűlésen és ugyanakkor legőszintébb meggyőződéséből írta aia a Formula Concordiaet a következő nyilatkozattal: „Ego Stephanus Lethenyeinus concionator oppidi Ikervár huic libro Christianae Concordiae animo sobrio et puro corde subscripsi.“

Ikervárott nem sokáig maradhatott Lethenyei, mert 1617. október 2-án, mikor a lővőiek Nádasdy Pálhoz járultak az iskola beneficiumáért, hogy a tanuló ifjúságot és a tanítót jobb ellátásban részesíthessék. már Lővön találjuk. Az ő prédikátorsága alatt kértek a lővőiek 10 köből buzát az uraságtól, Nádasdy Pál pedig 20 köből buzát adott, hogy a scholamester felét a jó tanulókra költse, felét pedig magának tartsa meg.²⁾ S így annak a lővői iskolának, mely már akkor is állt, mikor a sárvári, csepregi, soproni és kőszegi iskolán kívül más evangélikus iskola nem volt dunántúl, talpraállítása is Lethenyei István nevéhez fűződik.

De úgy látszik itt sem tudott nyugodtan megmaradni. 1618-ban ugyanis kitört a harmincéves háború és 1619-ben Nádasdy Pál is Bethlenhez csatlakozott, kit a vallási sérelmek és a harmincéves háború eseményei kényszerítettek arra, hogy fegyvert ragadjon hitsorsosai védelmére. Mikor Bethlen győztes seregeivel Dunántúlra jött, Sárvárott Nádasdy Pál

¹⁾ Életének ez az adata eddig ismeretlen volt és pedig azért, mert a Formula Concordiae aláírói között eddig nem találták meg. Én azonban nem tudtam belenyugodni abba és nem tartottam valószínűleg, hogy épen Lethenyeit, ki pedig annyit küzdött a reformátusok ellen, ne lehetne a Formula Concordiae aláírói között megtalálni. Pedig ha valakinek, úgy épen neki lehetett leginkább oka, ha eddig nem is, de Pálfi támadása óda, hogy a Formula Concordiaet aláírja. Hogy életének ezen adata mégis ismeretlen maradhatott, annak oka az, hogy neve Musay püspök jegyzőkönyvében tévesen Rethenyeinek van írva. Rethenyei István nevű papról pedig sehol másutt említés nincsen.

²⁾ Magyar Prot. Egyháztört. Adattár VI. évf. 1907.

csatlakozott hozzá és vele együtt táborozott a keresztúri táborban, honnan levelet írt Klasszekovich superintendenshez, melyben lelkészt kér tőle, ki tábori papjának az istentiszteletben segédkezzék. Klasszekovich kiváló lelkészt akart odaküldeni és így esett választása Lethenyekre, aki nagyon megtetszhetett Nádasdynak, mert azért kérdezte 1619. március 25-én levélben Klasszekovichtól, vajjon nem-e lesz udvari papjának, Kis Bertalannak sérelmére ha a husvéti ünnepekben a levélben már előre is meghívott Lethenyei helyettesíti és neki udvari népével együtt prédikációval szolgál a keresztúri táborban.¹⁾

Mikor azonban a fehérhegyi csatában a protestánsok szerencsecsillaga lehanyatlott és Bethlen kénytelen volt csapatait a Dunántúlról elvonni, az 1621-ik év január 6-án, vizkereszt napján, Eszterházy Miklós és Collalto vezérlete alatt váratlanul durva zsoldosok rontanak Dunántúl virágzó központi egyházába, Csepregbe. Nőket, öregeket, gyermekeket személyválogatás nélkül kardélre hánynak, úgyhogy az utcák szemérembe váltak a vértől. Megtámadják az 1592-ben az evangélikusok által épített gót tornyú gerendás alsó templomot és megsebesítik lelkészét. Elpusztítják az iskolát, melynek rektora, Galgóczy Miklós csak váltságdíj árán mentheti meg életét. A második lelkész, a tudós Zvonarich Imre pedig, ki a fallal övezett piaci, vagy az úgynevezett felső templomba szorult népet és diákságot imáival vigasztalta, martirhalált halt. És mindennek azért kellett megtörténnie, mert Nádasdy evangélikus volt és mint Bethlen ő sem akarta tűrni, hogy Pázmány erőszakkal foglaljon el protestáns templomokat és hogy üldözze a prédikátorokat. Ezért kellett lakolnia Dunántúl legvirágzóbb evangélikus gyülekezetének.

De ez a nagy veszteség sem vetett véget a csepregi evangélikus gyülekezetnek, mert földesura segítségével a polgárság csakhamar kiheverte veszteségét. Kedvvel és nagy erővel folytatták a külső és belső ujjáépítés nagy munkáját. Felépítették az elpusztult házakat, kijavították a templomot és egyelőre az iskolát. Farkas Imre személyében könyvnyomtató jön a városba. A legszerencsésebb választást pedig akkor csinálják Csepreg polgárai, mikor a megölt Zvonarich Imre helyébe Lethenyei Istvánt hívják meg lelkészül, ki abban a templomban, melynek egyik falán a közbeszéd szerint ma is kiújul az 1621-ben megölt lutheránusok vére, állását kimutathatólag már 1621. június 21-én el is foglalta és most vele kezdődik Csepreg fénykora. Hogy csak a legfontosabb dolgokat említsem, Csepreg nyomdája csak a pusztulás után kezd működni épen Lethenyéinek egy munkájával és még

¹⁾ Payr: Egyháztörténeti emlékek 173. l.

az ő csepregi prédikátorsága alatt bocsát ki Kis Bertalan püspök 1641-ben egy kéréselevelét, mely szerint új, nagyobb-szerű, akadémia színvonalán álló iskolát tervez öreg auditoriummal, pítvarral és a tanítók és diákok számára házakkal és kamrákkal.¹⁾ Így érték el azt, hogy a csepregi iskola csakhamar túlszárnyalta a sárvárit és a sárvári scholames-terek előléptetésnek vették, ha Sárvárról Csepregbe kerül-
hettek. Csakhamar ismét a rendes, jó módú virágzó város lett, hol az egyházkerület továbbra is szívesen tartotta gyűléseit és zsinatait.

Mikor azonban Lethenyi prédikatori állását a felső templomban elfoglalta, erről még nem lehetett szó, neki kellett tehát külső és belső újjáépítésről gondoskodnia. A külső és anyagi újraépítés kezdetben fontosabb volt a más-
siknál s azért Lethenyi kezdettől fogva figyelemmel kísérte a város anyagi ügyeit, segített tanáccsal ahol lehetett és ahol az sem volt elég, ott maga vette kezébe a város ügyeit, ha kellett jegyzőkönyveket írt és helyettesítette még a polgármestert is. Kis Tamás polgármesternek 1621. június 21-én megejtett számadása már ő előtte ment végbe. Jelen volt a polgármester beszámolásánál 1623. június 11-én és 1626. június 3-án, 1624. március 5-én pedig sajátkezűleg vezette jegyzőkönyvét azon szerződésnek, melyet Szabó Bor-
bálya kötött rokonaival.²⁾ Csak az ő serény közreműködésével s a földesúr és a polgárság támogatásával volt lehetséges, hogy Csepreg a pusztulás után virágzóbb életre ébredhessen, mint valaha, de míg ezt elérték, addig Lethenyeknek nehéz napjai voltak.

Ebbeli érdemei elismerése, vagy az a jóindulat és baráti becsülés, mellyel az akkor már erőskezű superintendens, Kis Bertalan Lethenyi iránt viseltetett, nyilvánult abban, hogy Hrabovszky³⁾ szerint már 1625. körül (bár írásbeli nyoma nem maradt annak, hogy 1627. előtt senior lett volna) egyik sopronegyházmegyei seniorrá tette. Az evvel járó nagy elfoglaltság azonban nem gátolta abban, hogy a belső építkezést is meg ne kezdje. Ezért tartotta szükségesnek, hogy Csepregben is állítsanak nyomdát és talán nem tévedek, mikor azt mondom, hogy Lethenyeknek is nagy része lehetett abban, hogy Farkas Imre keresztúri könyvnyomtató még 1625 előtt Csepregbe jött és a Cser utcában⁴⁾ felállította nyomdáját. De az már teljesen Lethenyi érdeme, hogy Farkas Imre működését már 1625-ben elkezdhette, mert nyomdájának első termékét Lethenyi írta.

¹⁾ Magyar Prot. Egyháztört. Adattár V. évf. 1906.

²⁾ Farkas S. Csepreg mezőváros története.

³⁾ Hrabovszky György: Presbyteriologia transdanubiana I. Ms.

⁴⁾ Farkas S. Csepreg mezőváros története.

Lethenyi első irodalmi fellépésétől, Hutter Lénárd művének lefordításától a csepregi első nyomdatermék megjelenéséig kerek 16 esztendő mult el és 1609-től 1625-ig nem találjuk annak nyomát, hogy valamit sajtó útján Zvonarich Imréhez irt üdvözlő versén kívül közzétett volna. Mindenesetre feltűnő, hogy az, aki egyetemi hallgató korában olyan nevezetes művet fordított, ki állandóan figyelemmel kísérte a vallásos irodalomnak már tetőpontját elért mozgalmát, kinek már Pápán, 1613-ban saját személyét is érintő heves küzdelemben kell résztvennie, bár akarata ellenére, ily sok ideig nem érezte szükségét annak, hogy oly korán megkezdett irodalmi működését folytassa. Feltűnő, de érthető. Megmagyarázza nyugtalan élete, szerény anyagi helyzete és főúri pártfogók hiánya. Csepregben legalább nyugodt élete volt és később a főúri pártfogók sem maradtak el. Buzgósággal töltötte be hivatalát s míg egyfelől csüggedni nem tudó hitbuzgósággal hirdette a templomban az ígét, másfelől irodalmi tekintetben folytatta munkáját, az evangélikus vallás hitágazatainak szigorú körvonalazását.

Egy ránézve szomorú esemény készítette 1625-ben arra, hogy irodalmi működését újból felvegye. 1625. február 27-én Sárvárott meghalt apósa, Zvonarich Mihály superintendens, miután öt évig közmegelégedésre viselte terhes hivatalát. Kedves, tisztos öreg úr volt, kit a monda jóstehetséggel is felruházott. Nincs adatunk rá, de valószínű, hogy a temetésén megjelent veje, általa versben megirt életrajzával búcsúztatta el apósát, de még 1625-ben Farkas Imrénél, mint a csepregi nyomda első terméke meg is jelent a következő címmel: „Succincta Diatyposis vitae Michaelis Zvonarich metris poeticis per Stephanum Lethenyi Ministrum Chepregiensem concinnata.“ A nyomtatványból azonban egyetlenegy példány sem maradt ránk és így művészi értékét bizony meg nem állapíthatjuk. Klein, mikor a XVIII. század végén adalékokat szolgáltatott evangélikus prédikátorok élettörténetéhez még ismerte, sőt Kleinnak kezében is volt a distichonokban megirt életrajz egy példánya. Neki és Hrabovszkynak köszönhető, hogy legalább mutatvány maradt belőle. Az első megmaradt distichon arra vonatkozik, ami sokáig kétes volt, hogy Klasszegovich után Zvonarich Mihály lett superintendens:

Postea Sarvarii docuit mysteria Christi
Et superintendens ipse creatur eo.¹⁾

, Arra vonatkozólag, hogy Postilláit megírta, Hrabovszky a következő distichont tartotta fenn a verses életrajzból:

¹⁾ Klein: Nachrichten von den Lebensumst. evang. Predig. Ungarns III.

Hic Vetus atque Novum foedus cum lauda perenni
 Quotidie explicuit dexteritate gravi.¹⁾

Habár nem volt legkiválóbb költőink egyike — mondja Klein²⁾ Lethenyeiről a verses életrajz közvetlen hatása alatt — nagyon sikerült az az anagramma, amit Zvonarich Mihály nevéből készített: in Christo laus mea, melyet az életrajz végén a következő distichonná bővít:

Non ego pomposi laudes desidero mundi
 In Christo solo laus mea firma manet.

Ugy látszik az ő életigazsága is, melyet nehezen fejezhetett volna ki szebben.

1625. június 2-án a csepregi zsinaton már Kis Bertalan követte Zvonarichot a superintendensi hivatalban. A szelid erkölcsöket azonban a fel-alá vonuló hadak már elzavarták, a portyázással együtt járt elvadulás, pusztulás, nyomor és bűn néha egyháziaknál is. Kis Bertalan keményen fogta a rakoncátlanokot és emiatt volt is háborúsága elég. Gyakran kellett zsinatokon is törvényszéket ülnie az egyházat botránkoztató lelkészek fölött. Ő szigorította meg az egyházlátogatásokat is és útmutatásai szerint járt el Lethenyi akkor, mikor 1627. július elején az a megtiszteltetés érte, hogy ő vezethette azt az egyháziakból és (lefelőszőr) világiakból³⁾ álló bizottságot, amelynek célja a Széchyek és Batthyányiak vasmegyei birtokain levő vend gyülekezetek vizitálása volt.⁴⁾ Július 10-én kezdte el a vizitációt, melyben kezdettől fogva sógora, Zvonarich István, cenki lelkész, Terbóts János, Felsőlendva lelkésze és a Széchyek és Batthyányak kiküldöttei segítettek neki. Kezdték Szentgyörgyön, Kanizsai Jánosnál és a 27 pontból álló utasítás szerint július 10-től 19-ig tizenegy gyülekezetben vizsgálták a prédikátorok és hallgatóik tudományát és életét, továbbá az egyház vagyonát, veteményes kertjét és iskoláját. A jegyzőkönyvet maga Lethenyi vezette, de itt sem tudott teljesen objektív maradni, mert egy bibliai idézettel kezdte jegyzőkönyvét: „Esto fidelis ad Mortem, Tibi dabo Coronam.“

Kis Bertalan nagyon szerette Lethenyeit és többször is kitüntette avval, hogy egyedül őt vitte magával egyházlátogató körútjára, így 1643. január 12-én ott van Nemeskér vizitációjánál.⁵⁾ Barátságuk nagyon régi keletű volt és mikor

¹⁾ Hrabovszky: Presbyteriologia transdanubiana V. Ms.

²⁾ Klein: Nachrichten. III.

³⁾ Mokos Gy. A hercegszőlősi kánonok. 1901.

⁴⁾ Payr Sándor: Egyháztört. emlékek 102—128 l. és Hrabovszky Scrin. Ant. Kézirat a soproni ev. lyceum könyvtárában.

⁵⁾ Magyar Prot. Egyháztört. Adattár VI. évf. 1907.

1631-ben Kis Bertalan kedveszegetten állt fel a kormányrúd mellől, Lethenyei is azok között volt, kik megengesztelték és maradásra tudták bírni.

A seniorsággal járó nagy elfoglaltság és a buzgóság, mellyel hivatalát betölteni igyekezett, nem akadályozták meg abban, hogy az 1625. óta megindult nyomda fölött mintegy felügyeletet gyakoroljon és, hogy most már széleskörű irodalmi működést fejtsen ki. Abból a körülményből, hogy majdnem minden, Farkas Imre csepregi nyomdájából kikerült mű az ő ellenjegyzésével jelent meg, azt lehet következtetni, hogy mint a csepregi gyülekezet legtekintélyesebb prédikátorát, őt kérte meg Farkas Imre, hogy a nála megjelent könyveket vagy bevezetéssel, vagy üdvözlő versekkel lássa el, de hozzá fordultak az egész vidékről a protestáns írók. Így mikor Zvonarich Mihály superintendens halála után fia, István és György elhatározták, hogy atyjuknak még élteben elkészített Magyar Postilláit kiadják, sógorukhoz, Lethenyeihez fordultak, hogy a könyv kiadásában közreműködjék. Lethenyei örömmel vállalkozott és így jelentek meg Csepregben, 1627-ben és 1628-ban Zvonarich Mihály Magyar Postillái. A könyv bevezetésén Lethenyei sógoraival együtt dolgozott, az előbeszéd után pedig latin distichonokban egy sikerült prophonesist és paraenesist irt a prédikátorokhoz, melyet egy Lutherből vett mondás alapján szerzett.

Még korábban, 1626-ban ugyancsak paraenesist irt latin és magyar nyelven „ad lectorem vere Christianum“ Sárvári Zvonarich Györgynek rövid feleletébe, melyben az Péczeli Imre református prédikátornak azon felfogását támadja meg, amelyet abban a kérdésben tanusított, hogy a keresztyén embert lutheránusnak, vagy kalvinistának kell e nevezni csak azért, hogy az igaz tudományt a hamistól megkülömböztethessék.

Sürgető közszükségletet elégített ki Lethenyei 1629-ben magyar nyelven kiadott Imádságos könyvecskéjével, mely gazdag választékosságban nyújtotta kora protestáns imádságait. Csak sejthetjük, hogy nagy részüket maga Lethenyei szerkesztette, mert ma már ennek is csak emléke él. Emléket az ugyancsak Csepregben, de 1630-ban nyomtatott Imádságos könyvecske ajánlásában találjuk meg, hol Farkas Imre könyvnyomtató azt írja, hogy aki az imádkozást jól akarja gyakorolni „lássa és olvassa az 1629-ik esztendőben nyomtatott Imádságos könyvecskének praefacióját, avagy előljáró beszédét, melyet Lethenyei István ami csepregi Praedicator Urunk bocsátott ki.“ Hogy mennyire szükséges volt, azt mutatja az is, hogy egy év múlva már új kiadásra volt szükség.

Szintén nagy népszerűségnek örvendett a Csepregben, 1631-ben megjelent Evangyéliomos könyve.¹⁾ Az Evangéliomok és epistolák 1614-iki keresztúri kiadása már régen elfogyott és azért Farkas Imrét már régebben megbizta a consistorium, hogy új kiadást készítsen belőle. De Farkas nem akarta javítás nélkül kiadni és azért nem nyugodott addig, míg a consistorium meg nem bizta Lethenyeit, hogy a keresztúri kiadás fogyatékosságait igazítsa helyre. És Lethenyei csakugyan megtisztította hibáitól, kijavította a nyomtatásnál történt hibákat, a szók ékezési módját pedig maga állapította meg és következetesen alkalmazta. Ő írta a könyvben foglalt imádságokat. Különböztartalma ugyanaz, mint a keresztúri kiadásé, csak hogy javított és bővített kiadás, mert olyan ünnepekre, melyekre a keresztúri kiadásban nem volt evangelium vagy epistola, maga irt olyanokat.

Mint soproni egyházmegyei esperesnek nagy része volt „Az egyházi szolgák életének tisztének és tisztességes magoktartásának Regulái“ megállapításában, melyet Sopron vármegye seniorai irtak és adtak ki 1630-ban, Csepregben. A következő évben pedig Nádasdy Pál Áhitatos és Buzgó Imádságok című művét ajánlotta egy terjedelmes magyar verssel.

Ezek azonban csak apróbb művei, melyek erejét és figyelmét nem meritették ki. Jól tudta, hogy alkalmi költeményekkel, melyeknek a pillanatnyi fellendülés ad létet tartós hatásra nem számíthat. Hiszen ő azt a feladatot tűzte ki magának, hogy az evangélikus vallás főbb hitágazatait rendszeresen, kimerítően és összefüggésben tárgyalja és hogy a református felfogással szemben megvédelmezze. Így keletkezett 1633-ban irodalmi pályájának egyik legjelentékenyebb alkotása Samarjai János Harmoniájának meghamisítása. A könyv megírására közvetlen alkalmat nem az a munka adott, amely ellen Lethenyei írta és amely Pápán, 1628-ban jelent meg Szepesváraljai Bernárd Máténál „Magyar Harmonia, az az Augustana és a Helvetica Confessio Articulusinak egyező értelme, melyet Samareus János Supperattendus ilyen okkal rendölt össze: hogy az Articulusokban fundamentomos ellenkezés nem lévén, az két Confessio követő Atyafiak is, az szeretet által egyesek legyenek“ címen. Mert ez őszinte békekisérlet volt, Lethenyei azonban Pálfi támadása óta forralta a boszút és nem akart adós maradni válaszával a pápai reformátusoknak és erre elérkezettnek akkor látta az időt,

¹⁾ Ujabbban a gráci egyetemi könyvtárban Toldy László felfedezte Lethenyei Evangyéliomos könyvének egy teljes példányát. A soproni evang. lyceum könyvtárába Hrabovszky György gyűjteményéből jutott egy nem teljes példány, melyet azonban Hrabovszky egy akkor még meglévő példányból kiegészített. Eddig unicumnak tartották.

mikor Samarjai János, a békülékeny halászi prédikátor és superintendens nagyon jó szándékkal törekedett a 2 protestáns felekezet közeledésének és tanaik összeegyeztetésének előmozdítására. Samarjai szándéka szép és nemes volt és azért messzemenő okai voltak annak, hogy Lethenyei mégis megtámadta.

Nem tudta elfelejteni Pálfi János 1613-iki támadását, de azt hitte, hogy Pálfi János megjavult, hogy akkoriban csak a „negédes indulat“, a „hánkódo persvasio és philantia“ vitte arra, hogy így írjon, „de most sem tette le — írja Lethenyei a Harmonia praefációjában — amit ifjúságában a természeti magával hozott, a Poštának im ez verse szerint:

Qui non assvescit virtuti, dum juvenescit
A vitiis nescit desvescere quando senescit“

és azért 1632. áprilisában Kis Bertalan püspököt támadta meg és néhány „missilis“ levelére „sem személyéhez, sem tisztéhez illendő, utálatos, szidalmazó, gyalázó és botránkozató írást“ irt a következő címmel:

„Fantom Fant:

Azaz;

Sárvári Püspöknek kozmás levelére
való válasz-tétel.“

Ez a Fantom Fant pedig nagyon elterjedt, mert Pálfi sok példányban leíratta és árulta is. Az evangélikusok pedig megbotránkoztak rajta, mert benne az evangélikusok azon tanából, hogy Isten mindenütt jelen van, azt hozta ki, hogy ebből az is következik, hogy a Krisztus teste minden vödör borban és minden káposztás fazékban benne van.

Lethenyei érezte, hogy a Fantom Fantot nem volna szabad válasz nélkül hagyni, de hogy valaki felelt volna rá, annak nem maradt nyoma. „Mely börzönködő és ingerlő Fantom fántja Pálfi Jánosnak, hogy eddig feleletet nem látott, tulajdonítsa annak authora nem egyébnek — írja Lethenyei ugyancsak a Harmonia praefációjában — hanem ami Superintendens Urunknak tisztiben és hivatalában incidalt plusquam sexcentis occupationibus ac gravaminibus. De azért amivel elhaladott, azzal el nem mulik, csak patienter várokozzék: talán a fántom fánt helyébe tromfot vészen el; hogy a tők Király ne láttassék uralkodni a mak királlyal.“

De talán ez a támadás sem lett volna elég arra, hogy Lethenyei elveszítse türelmét. Még egy írás jutott kezébe, mellyel ugyancsak a reformátusok támadták meg az evangélikusokat. Az írás címe a következő volt: „Symbolum Discordantis nova Concordia: azaz; az Athanasius Püspök Symbolumjának, Brentius és Jakab András vallására való

változtatása, és megmorcongása, per enormem detestandum prophanationem Symboli Athanasii Deákul és Magyarul.“ Benne a reformátusok „a többi között Pálfi János értelme szerint így káromkodnak ellenünk“: „Föl-mennyi pedig nem jedzi oda föl vitetni a menyben, és elválasztatni az Apostoloktól, mint szent Lukács mondgya, hanem jedzi el-enyésznyi, és meg-tölteni a mennyet, földet, poklot, Angyalokat, embereket, ördögöket, kenyeret, vaját, sajtót, kápoztát, bort sört, fákát, füveket, summa szerint minden dolgokat, és test szerint mindenütt lennyi, etc.“

„Ez-e a Helvetica Confessiának az Augustana Confessióval való Harmoniája? — kérdezi most már keserűen a Harmonia praefációjában — így kelle Atyafiságra lépni és a hit dolgaiban való egyességre menni? Így kelle az szelidségnek lelkétől viseltetni?“ és avval adja meg a feleletet: „Távol legyen az ilyen káromkodó embereknek a mi társaságunkba való szünőző és játékos bé-mászkálások.“

Azért kényszerítve érezte magát, hogy a Magyar Harmoniára megírja válaszáat, mely mint a csepregi nyomda legfontosabb terméke 1633-ban meg is jelent a következő címlappal: „Az kálvinisták Magyar Harmoniájának az az Az Augustana és Helvetica Confessionak Articulusainak, Samarjai János, Kálvinista Praedicator és Superintendens által tett összehasonlításának meghamisítása.“

Lethenyei abból indul ki művében, hogy Samarjainak igaza lehetne, mikor azt állítja és bizonyítja, hogy az evangélikus és református vallás minden hitágazatában megegyezik. De felfogása szerint a reformátusok, amint az minden írásukból kitetszik, már nagyon eltávolodtak az eredeti felfogástól. Szerinte olyan egyezéseket, amilyeneket Samarjai az evangélikus és református hitágazatok között talált, találhatott volna akkor is, ha Pázmány Kalauzát, vagy Szenczi Molnár Albert Magyar Lexikonát hasonlította volna össze az evangélikus vallás hitágazataival. Szemére veti Samarjainak, hogy mért nem tudta a harmoniát az úrvacsoráról szóló hitágazatnál megcsinálni, ha olyan igen állítja, hogy az ágostai és a helvét confessio minden artikulusokban megegyezik. Mért akar olyant belemagyarázni az ágostai hitvallásba, ami abban nincsen és amit hitsorsosai mind, így Kanizsai Pálfi János (az úrvacsoráról irt pápai táblájának 15. és 16-ik kérdésére való feleletében), Siderius János (Pápán 1623-ban nyomtatott Catechismusában), Félegyházi Tamás (Debrecenben 1570-ben nyomtatott könyvében), Szenczi Molnár Albert (Catechizmusában) és Pathay István (a Sakramentomról irt magyar könyvében) tagadnak és amit tagad az úrvacsoráról irtott már akkor is régi református ének következő verse is:

„Nem eszed itt száddal az Krisztusnak testét,
Mert az menyországba föl vitetett innét;
De vésszed testének és vérének jegyét.“

Azért már az előljáró beszédben négy argumentummal általánosságban bizonyítja be, hogy a reformátusok nem lehetnek az evangélikusoknak igaz testvérei és tiszta barátai. „Hogy az Kálvinisták az Augustana Confessionak nem igaz atyafiai és tiszta baráti, megbizonyosodik: 1. Az Kálvinisták tulajdon magok vallásából. 2. Az Augustana Confessionak ő általok lött megváltoztatásából, 3. Az Kálvinistáknak az Augustana Confessio ellen való mondásokból 4. A kálvinistáknak az tudományban való fundamentomos tévelgéseikből.“

Samarjai János ellen irt könyvével együtt jelent meg, a Magyar Harmonia meghamisításával párhuzamosan az Augustana Confessionak magyar nyelvre való fordítása. „Mivel ez ideig az igazi és meg nem változtatott Augustana Confessionak Articulusi a mi Feleinktől (az én emlékezetemre) Magyar nyelvre fordítottván és kinyomtatattván nem voltanak, — írja az ágostai hitvallás külön bevezetésében — im azért azokat az Articulusokat (amelyekben nekünk a Kálvinistákkal villongó viszálykodásaink vagynak) te kedvedért, kegyes olvasó Magyar nyelvre fordítottam és nyomásban kibocsátottam a Magyar Kálvinisták Harmoniájára való felelettemmel egyetemben, ami becsületes és szent Consistoriumunknak egyező végezéséből és hagyásából, e végre, hogy . . . tudhasd mi légyen az Augustana Confessio és mint kellessék néked is azt értened vallanod és hidned.“ Mikor azonban az igaz és meg nem változtatott ágostai hitvallás szerint akarta a nevezetesebb artikulusokat lefordítani a II. Keresztély szász választófejedelem által Lipcsében 1606-ban kiadott Augustana Confessiora jutott és ennek alapján készítette fordítását.

Az a párhuzamosság, amellyel Lethenyi él, mikor egyfelől lefordítja az ágostai hitvallás nevezetesebb hitágazatait, másfelől, mikor bizonyítani akarván azt, hogy a Kálvinisták nem tartoznak az ágostai confessiot vallók társaságához, összehasonlítja az ágostai hitvallás nevezetesebb hitágazatait a reformátusokéval, igen nagy eredetiséget kölcsönöz művének. Sorra veszi ugyanis az ágostai confessio nevezetesebb (számszerint 21) articulusait és ezekkel hasonlítja össze a reformátusok hitágazatait, olyan széleskörű theologiai irodalmi ismeretekkel, mely ma is párját ritkítja. Még egy fontos tulajdonsága is van e könyvnek.

Nálunk a szenvedély szaván szólnak e kor polemikus írói és távol állanak a higgadt tárgyilagosság színvonalától. Egymást durva és személyes kifakadásokkal túllícitálni próbálták. Lethenyének azonban finom érzéke volt, nem

szívesen, csak kénytelenségből követte ellenfeleit, de akkor is szükségesnek tartja, hogy mentogesse magát. Kikel úgy a külföldi, mint a saját hazájabeli káromkodó és szitkozódó polemikusok ellen „ . . . kik mikor a tévelygők ellen disputálnak, elannyira nagy haragra gerjednek föl, hogy gyakorta magokkal nem bírván, és szavoknak folyásiból kitántorodván, mit mondgyanak és szóllyanak ugyan magok sem tudgyák. A kik azért disputálásokban igazsággal akarnak győzedelmesekek lenni, azoknak kell magokkal viselni a szelédségnek lelkét, haragoskodásra való indulatnak békét kell hagyniok és nem annyira a személyeket, mennyire azoknak tévelgésit kell gyűlölni, szidalmazni és kárhoztatni.“

Higgadt tárgyilagosság, személyeskedéstől való tartózkodás, ami korának vallási polémiájából száműzve volt, nála feltalálható. Mégis elszomorítóvá teszi a látványt, hogy testvérek küzdöttek egymással ilyen elkeseredetten. A küzdelem hiába volt, mert a pártok ahelyett, hogy közeledtek volna, mindinkább eltávolodtak egymástól és ha tagadhatatlan is, hogy az irodalmi fejlődésére az irodalmi harcok jótékony hatást gyakoroltak, mégis mélyen elkeserítették a kedélyeket és az engesztelékenység személye helyett a kölcsönös gyűlölségét terjesztették.

Lethenyei a könyvét patronusának, Nádasdy Pálnak ajánlotta, aki ezért bizonyosan a kiadás költségeinek fedezésére kötelezte magát. Az ajánló levélben még azt kívánta, hogy Isten virágzó egészségben tartsa meg és éltesse még sok esztendeig, de óhajtása nem teljesült, mert Nádasdy Pál még ugyanazon év október 15-én meghalt.

Igy történt, hogy következő nyomtatásban megjelent művének nyomtatási költségeit már özvegye, gróf Révay Judith viselte és neki ajánlva jelent meg Csepregben, 1635-ben a már Wittenbergben elkészült: „Az szent írásbeli Hitünk ágainak rövid össze-szedése, mely az Szent Írásból, és a keresztyéni egységről írott Concordia Könyvből, a Második Christinus Saxoniai Elector Fejedelemnek parancsolatlyából, az Isten Ecclesiáinak és a Scholákban való Tanétóknak és Hallgató hiveknek tanuságokra és épülettyekre szereztetett és iratott Lenhard Hutter Vitebergai Doctor által és Deák nyelvből Magyarra fordíttatott Lethenyei István csepregi praedicator által.“

Sok idő mult már el azóta, hogy Lethenyei Hutter Lénárdnak, a tudós wittenbergi tanárnak *Compendium Locorum Theologicorum*¹⁾ című művét magyarra fordította. Alig

¹⁾ Klein (Nachrichten III.), Korabinszky (Lexicon von Ungarn 1789) és Bartholomaeides (Memoriae Ungarorum) azt írják, hogy Lethenyei Hutternek „Meditationes de Fundamentis fidei“ című művét fordította le. Nem tudom

az eredeti megjelenése után, még 1609-ben Wittenbergben fordította le. A Compendium Melanchtonnak Loci communesit volt hivatva pótolni, mikor 1609-ben II. Keresztély száz választófejedelem a szentírásból, a Concordia könyvéből, az ágostai hitvallás nevezetesebb artikulusaiból és nagyhirű tudósok műveiből Hutter Lénárddal kiiratta és sokáig feltétlen tekintélyűnek ismertetett el. Mikor Lethenyei Wittenbergből hazatért, itthon csakhamar megtudták az egyháziak, hogy lefordította Hutternek könyvét. Sokan olvasták kéziratban, mások leírták maguknak és így híre csakhamar a consistoriumig is eljutott, mely átnézte és méltónak találta arra, hogy majdan nyomtatásban is napvilágot láthasson. Eljutott azonban a kézirat gróf Révay Judith kezébe is és az is elolvasta és nagyon megszerette, sőt megígérte Lethenyeinek, hogy saját költségén kinyomatja. Lethenyei bizott ígéretében és azért magához vette a kéziratot és a latin eredetivel ismét egybevetve, kijavította és megjobbította, ékeesebb magyar nyelven írt meg részleteket és a homályos helyeket megvilágította.

Igy jelent meg 1635-ben Révay Judith költségével a csepregi nyomdában az a könyv, melynek Németországban való feltétlen uralmát az is mutatja, hogy csak olyan diák mehetett ott felsőbb iskolába, aki ebben a könyvben foglalt artikulusokat könyv nélkül, szórul-szóra tudta. Lethenyei is kézikönyvet akart nyújtani magyar nyelven, melyben úgy az egyháziak, mint a világiak vallásuk nevezetesebb hitágazatait kérdésekben és feleletekben megmagyarázva találhatták meg. Erre a kézikönyvre pedig szükség volt és Lethenyei jól oldatta meg feladatát, mert dunántúli tiszta magyar nyelven írt, természetesen folyó világos stílusával, melyet épen nem ront a latin eredetihez való szigorú ragaszkodás, magyaros érthetőségével lekötve tudta tartani a figyelmet.

Ezért fogadták nagy örömmel kortársai is.

Kis Bertalan pedig a következő epigrammával üdvözölte.

Scire Deum, multum est, hoc nil sine caetera scire,

Hinc fluit optatae dulce salutis opus.

Infans ut svavi nutritur ab ubere Matris,

Sic alitur pia mens lacte potente Dei.

Tu si scire voles, Liber hic tibi dux erit aptus,

Quo mediante potes noscere rite Deum.

hogy honnan vették ezt az adatot. Ugy látszik nem vettek maguknak fáradságot arra, hogy Lethenyei könyvét Hutternek „Meditationes de Fundamentis fidei“ című művével összevegyék. Én Hutternek „Compendium Locorum theologicorum“ című művének egy 1622 iki kiadásával hasonlítottam össze Lethenyei könyvét és úgy találtam, hogy szórul-szóra megegyezik vele.

Ez volt Lethenyének utolsó nagyobb munkája, de annál akinek ajánlva volt, nem érte el azt a hatást, amit még mint kézirat el tudott érni. Mert hiába kérte Lethenyi az Istent a könyv előljáró beszédében, hogy erősítse meg Révay Judithot az ágostai hitvallás szeretetében, hiába kérte Révay Judithot is, hogy jó szívvvel olvassa a neki ajánlott művet és hogy továbbra is ösztönt adjon neki több hasznos munkának a megírására, mert Révay Judith már 1638-ban elhagyta őseinek vallását. Megmutatta, hogy mennyire szíve szerint volt protestáns, mikor szomszédja, Eszterházy Miklós és a jezsuiták még egy vőlegénnyel, Forgách Ádámmal is el tudták téríteni hitétől. De azért nem lehetetlen, hogy Lethenyének Csepregben, 1637-ben megjelent: „Epicedion in Obitum b. Viri Adm. Rev. et Clariss. D. Gregorii Dongo Ministri Ecclesiae Kövesd dignitissimi et Ecclesiarum Vicinarum in Comit. Soproniensi Verbo Dei collectarum et constitutarum Senioris vigilantissimi, qui placide in Domino obdormivit die 24. Febr. 1637. suae vero aetatis 62. Csepregini typis Emerici Farkas Anno 1637.“ című műve még az ő költséggel jelent meg. De ez ma már úgysem állapítható meg, mert ennek az emlékműnek, melyet Lethenyi soproni egyházmegyei seniortársának, Dongó Gergely kövesdi lelkésznek 1637. február 24-én történt halálára írt, ma már emléke is csak egyetlenegy, kéziratban ránkmaradt munkában él.¹⁾

Révay Judith házassága és hitehagyása miatt nagy zavarok támadtak a Nádasdy uradalmakban. Sárvárott felgyújtották a vár alatti várost és evvel rémitették az özvegyet. Az özvegy fiával, Ferencel együtt, ki akkor még buzgó protestáns volt és anyja áttérésének ellene is mondott, nagy részük lehetett a papoknak is a zavargásban. De lassanként megnyugodtak a kedélyek, mert míg Nádasdy Ferenc buzgó evangélikus maradt, addig a dunántúli evangélikusok hatalmi állása úgysem rendült meg. A papok is tovább tartották zsinataikat és a régi buzgósággal vizsgálták egyházaikat. Így Lethenyi is részt vett az 1641-iki csepregi zsinaton,²⁾ 1641. március 15-én pedig az alsószelestei vizitáción volt látogatótársa Kis Bertalannak.³⁾ De hire akkor már más

¹⁾ Egyedül Hrabovszky György tesz róla említést Presbyteriologiájának I. kötetében. Hrabovszky még látta ezt a munkát Kis Somlyón és le is másoltatta, a *Scrinium Antiquarium* című kéziratgyűjtemény XII. kötetében találván neki helyet. Mikor azonban Müllner Mátyás egy kőszegi pékműhelyben megtalálta Hrabovszky gyűjteményét, a nyolcadrétű XII. kötet 1–4. száma, köztük az *Epicedion* is már hiányzott. Ugyancsak nincs már meg Hrabovszky gyűjteményében a *Compendium Locorum Theologicorum* fordításának eredeti kézírata, amely szintén megvolt.

²⁾ L. Bogner papi diplomáját Hrabovszky György gyűjteményében.

³⁾ L. Kis Bertalan jegyzőkönyvét Hrabovszky György gyűjteményében és M. Prot. Egyháztört. Adattár VI. 1907.

kerületbe is eljutott, úgyhogy 1641. április 16-án Széchy György özvegye, a buzgó protestáns Homonnay Mária nem a superintendenshez, hanem Lethenyeihez fordult másodszor is, hogy gondoskodják számára egy istenfélő és jóerkölcsű prédikátorról, mivel az ő vidékükön magyar nyelvű lutheránus prédikátor nincsen.¹⁾

Igy eddigi élete igazolta azt a várakozást, mely Báthory Erzsébet részéről a tehetséges ifju, a Nádasdyak részéről pedig a meglett férfi iránt nyilvánult. Kormányra természetése és tehetsége teljesen megfelelt a munkakörnek, melyet számára Dunántúl legtekintélyesebb gyülekezetében kijelöltek. Buzgósággal folytatott szónoki működése a templomban egyfelől, másfelől teljes erejét igénybevevő egyházkormányzó hivatása kétségtelenné teszik, hogy szellemi tehetségeivel arányban álló egészséges és erős testi szervezetet kellett a természettől örökölnie. De a szomorú 1643. évben már ő is erősen benne járt az ötvenben és most kellett elhagynia azt a várost, amelyet már annyira megszeretett és melynek nagysága az ő nevével is kapcsolatos.

IV.

Nádasdy Ferenc áttérése és ennek következményei. Az elpártolt magnás patronusok helyébe köznemesek lépnek. Lethenyei egyházi tevékenysége Kőszegen. Püspökségének kérdése. A reformátusokkal való kibékülése. Halála.

Elképzelhetjük, hogy hogyan érintette az, mikor Nádasdy Ferenc 1643-ban, a Katalin ünnepét követő napon, a paróchiális piaci templomban összegyűlt nemesség, nép és néhány prédikátor előtt kijelentette, hogy áttér a katolikus vallásra.²⁾ 13 éves korában még a „Fidelis Admonitio Academiae Witebergensis“³⁾ című protestáns polemikus munkát fordította le, melynek átnézésére 1636. március 9-én Kis Bertalan Lethenyei Istvánt kérte fel.⁴⁾ Buzgó evangélikus volt még akkor is, mikor anyja elkövette az árulást férje emléke ellen, mert akkor még tanítója, Kis Bertalan és a protestáns lelkészek vezették. Még később is theologiai hitvitákat folytatott írásban és szóban is Eszterházy Miklós nádorral, mely

¹⁾ Payr S. Egyháztörténeti emlékek 194. l.

²⁾ Payr Sándor: Egyháztörténeti emlékek 215. l.

³⁾ 1625-ben jelent meg Latin eredetiben.

⁴⁾ Payr S. Egyháztörténeti emlékek 211. l. Hogy azonban ez a könyv meg is jelent volna, azt nem tudjuk, de bizonyos, hogy 1636. március 9-én még anyja, Révay Judith is akarta, hogy ezt a protestáns polemikus munkát sajtó alá adja. (L. Könyvszemle 1899. 369. és Payr S. Egyházt. emlékek 217. l.)

polémiaának csak úgy szakadt vége, hogy Eszterházy az argumentumokhoz még leányának, Juliának kezét tette, amelyért hiába versengett a költő Zrinyivel együtt Nádasdy is. És így a vitát nem theologiai argumentumok, hanem a szép Eszterházy Julia szép szemei döntötték el.

Nádasdy áttérése különben is két okból szomorúan nevezetes a dunántúli protestánsokra nézve. Az egyik az, hogy ő volt Dunántúlon az utolsó evangélikus gróf és mágnás, ő volt utolsó patronusa a protestáns lelkészeknek, aki a protestanizmust, mely fényt, rangot nem adott, sőt mellőztetést okozott és áldozatokat követelt, elhagyta. Míg a szomszéd kerületben még voltak protestáns, jó lutheránus főurak, mint a Thököly grófok, az Osztrósi és a Petrőczy bárók, a Keczer de Lipócz, a Stansith-Horváthok de Grádecz, a Szunyoghok de Jeszenicze, a Semseyek, a Görgeyek, a Sárosyak és a Berzeviczyek de eadem, addig Dunántúlon Nádasdy áttéréseivel nagybirtokos protestáns mágnás már nem volt, mert azok elég korán megtudták, hogy honnan int feljűk rang, fény és királyi kegy. Ettől kezdve a protestantizmus védelme itt Dunántúlon a középnemességre várakozott és ezek meg is érték hivatásukat és ezentúl a Törökök de Telekes, az Ostffy de Ostffyasszonyfa, a Radók de Szentmárton, a Wittnyédek de Musa, a Horváthok de Mankóbük, a Berzsenyiek de Egyházas-Berzsenyi és más ősi lutheránus családok voltak a dunántúli protestantizmus oszlopai.

A másik pedig az, hogy Nádasdy áttérését a szokott istentelen módon csinálta meg. Még 1643-ban több mint 50 papot üldözött el birtokairól „contra Diploma Regium” és erőszakkal foglalta el templomaikat. Kiutasította birtokairól a tekintélyesebb evangélikus polgárokat, a szegény népet pedig erőszakkal, fenyegetésekkel és ígéretekkel tudta hitehagyásra bírni.¹⁾ Nádasdynak van legnagyobb része abban, hogy ma már alig találni protestánst a Dunántúl olyan városaiban és falvaiban, hol hajdan virágzó és népes protestáns gyülekezetek voltak. Földönfutókká tette atyja jó barátját, tanítóját Kis Bertalant és Lethenyeit is. Ugy látszik kezdetben csak arról akart gondoskodni, hogy a kiválóbb lelkészek hagyják el birtokait, mert 1643-ban csak a felső templomot adta át a katolikusoknak, hol már 1644-ben olyan jól érzi magát Szenttamási Máté plébános, hogy már pereskedik is.²⁾

Lethenyi Kőszegre ment, Csepreg pedig hanyatlott, híres iskolája bezárult, nyomdája megszűnt. A nyers erőszak diadalmaskodott, de amint fénykora a protestantizmussal

¹⁾ Lampe: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania 1728.*

²⁾ Farkas S. Csepreg mezőváros története.

függ össze, úgy van kapcsolatban hanyatlása a catholicismussal.

Csepreg eleste után Kőszegre várakozott fontos szerep, mert evvel a várossal nem lehetett olyan könnyen elbánni. Megértette először egyházi hivatását. Míg Csepregnek szellemi élete süllyed, ezé fellendül, míg Kőszegnek kitűnő tanítói vannak, mint Perényei Bálint, addig a csepregi híres tanintézet örökre bezárul, míg Csepregben Farkas András abbahagyja működését, addig Kőszegre könyvnyomdász telepszik, a Somorjáról jött Velechin András, míg Kőszeg lelkészei között kiváló erőket találunk, addig Csepregben a plébánosok lassanként teljesen kiszorítják a prédikátorokat. Megértette azonban nemzeti hivatását is. Míg 1491. óta el volt szakítva a haza testétől, 1649-ben teljesült régi vágya, visszacsatolták a haza földjéhez és ugyanakkor lett szabad királyi várossá. Így most már nemcsak polgárainak hazafias lelke és az egyházi kötelék, mely a dunántúli egyházkerülethez csatolta, hanem a politikai kötelék is a magyarsághoz fűzte. És ki tudhatja azt, hogy milyen része van Kőszeg magyar lelkészének abban, hogy a városi jegyzőkönyveket 1649. óta magyar nyelven vezették Kőszeg polgármesterei.

Nincs adatunk rá, de valószínű, hogy a Csepregből elűzött Lethenyeket még 1643-ban hívták meg a kőszegiek lelkészül. Mert csak 1646-ból birunk olyan adattal, mely mint tényleges kőszegi magyar prédikátort említi és ez az adat teljesen eldőnti Lethenyei superintendensségének kérdését, mely mind a mai napig tisztázatlan volt.

Majdnem valamennyi régebbi egyháztörténetirő abból indulva ki, hogy ilyen kiváló embert nem mellőzhettek a superintendens választásnál, a dunántúli egyházkerület superintendensei közé helyezte. Így Klein¹⁾ azt írja róla, hogy 1635-ben senior, röviddel azután pedig superintendens lett. Schmal²⁾ pedig azt írja róla, hogy Kis Bertalannak volt utódja a superintendensségben, Schmalnak csak kéziratban fenmaradt művében azonban egy jegyzetirő hosszú következtetéssel már azt mutatja ki, hogy Lethenyei 1650. előtt nem viselhetett superintendensi hivatalt. „Lethenyei István 1650. előtt nem lehetett superintendens — írja a jegyzetirő

¹⁾ Klein: Nachrichten III.

²⁾ Fabó András: A magyarországi ág. vall. evang. tört. emlékei I. „Stephanus Lethenyei ante an. 1650. Superintendens esse nequibat: in Agendis enim Hungaricis Samariae 1650. impressis post Greg. Musay Superintendentem supscripsit qua Senior. Ergo provinciam Superintendentalem prior gessit Musay Lethenyeno. Ergo Lethenyei si quando Superintendens fuit, post Musaynum fuit, vel si ante Musaynum fuit, tempore Superintendenturae Musayanae ad dignitatem Senioratus degradatus fuit, quod incredibile.“

latin eredetiben — mert Agendánknak 1650-iki samarjai magyar kiadásában Musay Gergely superintendens után, mint senior van aláírva. Tehát a superintendensi hivatalt Musay Lethenyei előtt viselte. Tehát Lethenyei, ha valaha superintendens volt, Musay után volt az, mert ha Musay előtt lett volna superintendens, Musay superintendenssége alatt fokozták volna le seniorrá, ami pedig hihetetlen.“ Azért Vilfinger, habár Bartholomaeides¹⁾ is azt állítja, hogy téves az az állítás, mely szerint először Kis Bertalan és később Musay miatt mellőzték Lethenyeit a püspökválasztásnál, ki tudta mutatni, hogy Kis Bertalant Musay követte a superintendensi hivatalban, sőt nem tudja megérteni, hogy egyházi íróink miért vették a superintendensek közé.²⁾

Ma már azonban teljesen kétségtelen, hogy Lethenyei sohasem viselt superintendensi hivatalt.

*

Fényes, látogatott püspökválasztó zsinat volt 1646. augusztus 13-án a bükiek régi szép templomában.³⁾ Első verőfényes nap volt ez a hosszú és pusztító vihar után. Ott volt telekesi Török István és Imre, Rátky György, Sibrik István, a Palásthyak, mankóbüki Horváth Miklós, János és Ferenc, Chernel Miklós és még sokan a protestáns köznemesség köréből. Ott voltak Sopron, Kőszeg, Pozsony, Győr és Légrad kiküldöttei. Külön meghívó levelet küldött Lethenyei mint fősenior és valószínűleg mint püspökhelyettes, 1646. július 12-én a pozsonyi evangélikus gyülekezetnek, a pozsonyiak pedig 1646. július 31-én feleltek és a levélben megköszönték a meghívást és megígérték, hogy eljönnek püspököt avatni a tesvérkerület püspökválasztó zsinatára.⁴⁾ Képviselőtükből ott volt a zsinaton Heichelin János György, Pozsony első lelkésze és Cellarius János.

A zsinat főtárgya az volt, hogy a Kis Bertalan, szentgyörgyi lelkész halála következtében megürült püspöki állást betöltsék és hogy a folyó ügyeket elintézték.

A választás előtt Schubert Pál, Sopron első lelkésze mondott rövid beszédet Pál apostolnak Timotheushoz intézett második levelének III. fejezete alapján: „Omnes qui pie volunt in christo vivere, oportet persecutionem pati.“ A prédikációt Fábry István, szakonyi lelkész tartotta Apoc. II. fejezetéből: „Légy hű mind halálig és neked adom az életnek koronáját,“ melynek befejezése után Lethenyei emelke-

¹⁾ Bartholomaeides: Memoriae Hungarorum.

²⁾ Vilfinger: A dunántúli ev. superintendenzia pred. rendje.

³⁾ L. a gyűlés jegyzőkönyvét: Payr S. Egyháztört. emlékek-ben 130 l.

⁴⁾ Vilfinger: A dunántúli ev. superint. pred. rendje.

dett szólásra és arra intette az egész gyülekezetet, hogy tiszta szívvel szemeljék ki közülük a püspökjelölteket.

Négyen voltak a püspökjelöltek: Schubert Pál, az érdemekben gazdag Lethenyi István, Kőszeg magyar lelkésze, Musay Gergely, Nemeskér lelkésze és Fábry István, a consistorium nótáriusa.

A választásnál a lelkészek és a világiak sorshuzás utján adták le szavazataikat és a jegyzőkönyv csak azt mondja, hogy a sopron- és vas megyei urak és a lelkészek szavazatainak nagy része Musayra esett, aki meghatva mondott köszönetet és az oltárnál térdreborulva esküdött meg, hogy mindvégig hiven fogja teljesíteni püspöki kötelességeit. Lethenyi pedig seniortársaival kezét fejére téve megáldotta és megerősítette hivatalában.

Lethenyit tehát nem választották meg püspöknek. „S megfajthetlen csomó — írja Vilfinger, — hogy fősenior Lethenyit, ki tekintettel Musayt felülmulni látszatott, az egyháziak ezen zsinaton a választásban elkerültek.“ Még nekünk is érthetetlen, hogy mért mellőzték épen az érdemes Lethenyit. Talán törődött öregsége miatt mellőzték. Imponáló szép alakot, jó szónokot akartak amilyen Musay volt, Lethenyi pedig már olyan lehetett, mint Schubert Pál, kiről ugyanekkor azt mondták, hogy nem a püspökségnek, hanem a halálnak kandidátusa.

Lethenyi azonban nem nagyon vette zokon a mellőztetést és ezt megkönnyítette neki Musay, aki igazán nem érezte vele felsőbbtségét. Hiszen épen Musay érezte, hogy kerülete nagyon is hijával van a tudós férfiaknak és azért különösen megbecsülte Lethenyit és 1650-ben azt írta róla Kürti Istvánnak, a dunáninnení kerület superintendensének, hogy habár a kerület nagy hijával van a tudós férfiaknak, Lethenyi mégis be tudta bizonyítani tudományos készségét kinyomatott műveivel.¹⁾ Tovább is részt vett egyháza ügyeiben és nem egyházával érezte azt a keserűséget, amit a mellőztetés miatt mégis bizonyosan érzett. Résztvett 1648. július 22-én a locsmándi partikuláris synodusban²⁾ és az 1649-iki augusztus 24-iki németgencsiben.³⁾ 1650. március 22-én ott van Musayval a Gyöngyös melletti Németgencs vizitációjánál,⁴⁾ 1651. július 20-án pedig a szakonyi kerületi gyűlésen vett részt.⁵⁾ Ugyanazon év július 9-én jelen volt a ruszti templom felavatásánál és ünnepélyes átadásánál.⁶⁾

¹⁾ Vilfinger. A dunántúli superintendenzia predikátorainak rendje.

²⁾ Lovenyák Mihály papi diplomája Hrabovszky György gyűjteményében.

³⁾ Szép János papi diplomája Hrabovszky György gyűjteményében.

⁴⁾ M. Prot. Egyháztörténeti Adattár VI. 1907.

⁵⁾ Magyar Mihály diplomája Hrabovszky György gyűjteményében.

⁶⁾ Payr: Egyháztört. eml. 86. l. és Hrabovszky György: Scrinium Antiquarium.

Pedig ekkor már igazán törődött ember volt és azért Musay még 1650-ben gondoskodott arról, hogy segítséget kapjon. A kőszegiek beleegyezésével a más kerületből való Regini Jakabot rendelte Lethenyi mellé és hathatósan kérte Kürti István szenicei prédikátort, a dunáninneri kerület superintendensét, a seniorokat és a consistoriumot, hogy Reginit becsülettel bocsássák el a kerületből, mert Lethenyi öregsége és erőtlenége miatt elégtelen a szolgálatra.¹⁾

Még 1647. február 4-én elszakítja az utolsó köteléket, ami Csepreghez fűzte, akkor adja el, mint „néhai prédikátor“ (valószínűleg úgy érti, hogy néhai csepregi prédikátor) rózsahegyi egy oktál szőlőjét 45 forinton Sólmos Pálnak, magára vállalván az „evictorságot“, hogy azon szőlőnek békés birtoklásában mindenkor meg fogja oltalmazni, ha utóbb netalán felesége, gyermekei,²⁾ vagy rokonai őt abban háborgatnák.³⁾ Mégsem tudta elfelejteni a csepregi evangélikusok körében eltöltött szép napokat és figyelemmel kísérte azontúl is a csepregi evangélikusok szomorú sorsát. Ő birta rá 1651-ben Godi Imre kőszegi lelkesztársát, hogy forduljon Musayhoz, hogy az menjen át Bükre és tárgyaljon Ebergéni szolgabíróval a csepregi evangélikusok üldöztetéséről és kérdezze meg a csepregi ispántól és pátertől, hogy ki kívánja azt, hogy Csepregben és vidékén a protestánsokat annyira háborgatják, hogy Sárvárott az üldöztetés következtében már egy meg is halt közülök. Kérdezze meg, hogy Nádasdy kívánja-e, vagy a páter, vagy az ispán? S így tulajdonképpen Lethenyeknek köszönhették a csepregiek, hogy Musay 1652. július 26-án levélben fordult ügyükben gróf Pálffy Pál nádorhoz és neki köszönhették azt is, hogy ügyük az 1655-iki

¹⁾ Villfinger: A dunántúli superintendenzia predikátorainak rendje.

²⁾ Tehát volt több gyermeke is. Bizonyos az, hogy az ő fia az a Lethenyi István, ki Leyser Vilmos rektorátusa alatt 1631. június 17-én iratkozott be Zvonarich Miklóssal együtt a wittenbergi egyetemre (Bartholomaeides). Visszatérése után Bartholomaeides szerint sárvári scholamester volt. Ez még talán megállhat, bár bizonyítani nem tudja, de már tévedés az, hogy ő írta volna nevét mint csepregi senior és prédikátor a Magyar Agenda 1650-iki samarjai kiadása alá. A Agenda aláírója atyja, idősb Lethenyi István volt, ki még 1653-ban is élt. Ezt azonban Bartholomaeides még nem tudhatta. A két Lethenyi Istvánt különben teljesen összetévesztette Bartholomaeides. Horányi is az ifjabb Lethenyi Istvánnak tulajdonítja Hutternek „De Fidei fundamentis“ (ismét a régi tévedés!) című művének magyarra való fordítását. Pedig az ifjabb Lethenyi István nem szerepel a magyar irodalom történetében, hacsak nem ő az az ifju akadémikus deák, ki az idősb Lethenyi István Harmoniájának előljáró beszéde szerint Hutter Lénárdnak Pareus Dávid Irenicumjára való feleletét 1632-ben magyarra fordította, melyet Lethenyi ki is akart adni. Hogy azonban megjelent volna, annak nem maradt emléke.

³⁾ Farkas S. Csepreg mezőváros története.

országgyűlésen elő is fordult és igen nagy viharra adott alkalmat.¹⁾

Ekkor azonban Lethenyei már nagyon csendes ember volt, mert életének utolsó adata 1653-ból való, mikor még részt vett a november 11-iki röjtöki synodus partialison²⁾, mikor azonban 1655-ben az ő kezdeményezésére tárgyalták a csepregi evangélikusok ügyét az országgyűlésen, Lethenyei már valószínűleg a kőszegi temetőben pihent.

Református testvéreivel szívében kiengesztelődve halt meg. Legalább arra mutat, hogy ugyanaz a Lethenyei aki 1633-ban a Harmonia előszavában Nádasdy Pálhoz a következőket írta: „Kérem azért Nagyságodat, hogy ezt a munkáscskámat vegye vidám szível és jó néven tőlem alázatos szolgájától, Nagyságod jó gyümölcsöző haszonnal olvassa is, melyből Nagyságod tellyes értelemmel megismervén a Calvinistáknak fundamentomos hűtünk Ágazati felől való szörnyű és kárhozatos tévelgéseket, a mennyire ez ideig a Calvinistágtól Nagyságod abhorreált és azt semmi részeiben sem jávallotta, sem acceptálta, így annyival inkább, értvén Nagyságod a Calvinistáknak Isten igejével ellenkező tévelgéseket és veszedelmes tudományukat, ennek utána irtózzék és idegenedgyék attúl,“ kőszegi patronusának, gróf Erdődy Bálintnének, született Révai Zsófia grófnőnek, 1648-ban Cassai András ujfalui református prédikátornak 1644-ben Bártfán megjelent „Az Özvegység sanyaru állapotjáról“ szóló prédikációját³⁾ a következő ajánlás kíséretében adta, amit sajátkezüleg írt a könyvnek első lapjára: „Az Nemzetes, Tekéntetes és Nagos Groff Revai Sophia Aszszonyinak, a nehai Groff Erdődi Balintnének, meghagyot Özvegyének mint Kegyes Patrona Aszszonyának; Ezt az Özvegyésnének sanyarú állapotjárul írot könyvvecsket adta és ajándékozta Lethenyei I S T V Á N. Kőszöghi Magyar Praedicator es Senior, szyvbéli jó akarattal és Isteni áldással die 20 Septembris Anno Christi 1648.“⁴⁾

* * *

¹⁾ Payr S. Egyháztörténeti emlékek 199. l.

²⁾ Rotáry János papi diplomája Hrabovszky György gyűjteményében.

³⁾ A könyv egyetlen példánya a soproni evang. lyceum könyvtárában van. Lethenyei költette vagy kötötte kutyabőrbe ezt a könyvet, mikor gr. Erdődy Bálintnének adta. A kötésből íráspróbák kerültek ki és ezekből valószínűvé lesz, hogy Lethenyének egy Pál nevű fia is volt. Valószínű, hogy az a Pál fiú azonos avval a Lethenyei Pállal, akinek „Az Szent Hitben való igaz oktatásnak szükségéről és módjáról. Egy oktatási hasznos beszédben foglalva“ című munkája Kolozsvárott meg is jelent. (Szinyeyi J.: Magyar Írók L alatt) De ma ennek a munkának is csak emléke él.

⁴⁾ L. „Cassai András.“ c. dolgozatomat, Irodalomtörténeti Közlemények XXI. 3.

Ennek az önzetlen, ideális gondolkodású, hatalmas de nyugtalan evangélikus prédikátornak élettörténetét és működését akartam tárgyalni, hogy azután jogoson kérdezhessem, hogy mi lehetett annak az oka, hogy sem Lethenyeit nem említi a magyar irodalomtörténetírás, sem a dunántúli hitvitázó irodalomra nem fordította figyelmét? Pedig már Pázmány tárgyalásánál is önként kínálkozott volna az a kérdés, hogy ki volt az a Lethenyei István, kit Pázmány is méltónak tartott arra, hogy neve mögé rejtőzzék. De nemcsak ezért kellett volna Lethenyeinek már eddig is helyet találnia a magyar irodalom történetében, hanem legfőképen azért, mert a XVII. század I. felében vezető szerepet játszott a dunántúli protestánsok vitairodalmában és akkor mikor az áldatlan és gyümölcstelen nyilvános viták ideje már lejárt, irodalmilag küzdött csaknem élete végéig a reformátusok ellen. Ő írta és állapította meg jó magyarsággal és velősen az evangélikus vallás tételeit. Ha belevegyült volna abba a küzdelembe, abba a nagy irodalmi vitába, amely Pázmány Kalauzának hatását akarta gyengíteni, Pázmány kiváló ellenfélre talált volna benne, bár nélkülözte a nagy írók jellemző sajátosságait, a képzelet és a kedély kiváló mértékét. De benne még a reformáció korának első szent buzgalma égett és azért minden tettének rugója az evangélikus vallás tételeinek igazságáról való meggyőződése, amelyben kész volt egyházáért, mindenét, még népszerűségét is feláldozni. Munkái nem is ismernek el mást az evangélikus vallás tételein kívül, nem szólnak a szívhez, kerülik a felemelkedést, a megindulást. Kemény, kiforrott, türelmetlen, komoly és rideg egyéniség, tárgyilagos és puritán, egy harcos kor harcos fia, ki nagy önuralommal rendelkezik, de aki a harc pillanatában mégis nyugodtan semmisítené meg ellenfeleit.

Bothár Dániel.